

A KAPCSOLATHÁLÓZATI SZEMLÉLET A TÁRSADALOM- ÉS POLITIKATUDOMÁNYBAN

Angelusz Róbert

(ELTE Szociológiai Intézet, emeritus professzor)

Tardos Róbert

(MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány első része a kapcsolathálózati megközelítés térhódításával foglalkozik a politikai jelenségek tanulmányozásában. Míg a klasszikus választáskutatások Columbia-iskolája a környezeti mozzanattal mint hangsúlyos tényezővel számolt, ez a szemléleti irány később háttérbe szorult, és csak a mai értelemben vett hálózatkutatás elmúlt évtizedekbeni fellendülése nyomán került ismét előtérbe. A dolgozat egy networkszemponútú tipológia alapján tárgyalja a politikai jelenségek kapcsolathálózati kutatásának különböző változatait a politikai viselkedéstől az intézményi összefüggésekig. A második részben a szerzők saját kutatásaik alapján – bizonyos vonatkozásokban új technikák kialakítása nyomán – foglalkoznak a politikai viselkedés, mindenek előtt a politikai-közéleti részvétel különböző típusainak társadalmi beágyazottságával. Ennek során esik szó azokról a tapasztalatokról, melyek szerint az elmúlt időszak során a politikai érdeklődés fokozatos csökkenését a politikai tömbösödés és az ezzel kapcsolatos ideológiai-politikai polarizáció, a szemben álló táborok erőteljesebb mobilizálhatósága ellensúlyozta. A szűkebb kapcsolathálózatok terén felerősödött politikai homofiliát a hazai terepen is valamelyest ellensúlyozta a tágabb ismeretségi körök sokrétűbb politikai jellege.

Kulcsszavak: kapcsolathálózati megközelítés ■ társadalmi beágyazottság ■ erős és gyenge kötések ■ politikai homofília ■ nexusdiverzitás

A POLITIKAI NETWORK KUTATÁSÁNAK FŐBB IRÁNYAI

Az a tény, hogy a hazai politikatudomány vezető folyóirata különszámot szentel a hálózati megközelítés alkalmazásának a politikai szféra területén, bizonyos értelemben megkönnyíti a dolgunkat, és mentesít annak bizonygatásától, hogy a vizsgált kérdéskör valóban napirenden lévő, aktuális jelenség. Bár az elkövetkezőkben amellet is érvelünk, hogy a szóban forgó kutatási irány még a hazai terepen sem vadonatúj jelenség, az azonban mindenképpen üdvözlendő, hogy

a networkszemlélet a politológia területén is tért hódít, sőt, a jelen írás kifejezetten arra törekszik, hogy ráirányítsa a figyelmet a benne rejlő lehetőségekre.

A networkszemlélet történeti vonatkozásait röviden érintve: alig van a társadalmi jelenségeknek olyan területük, amelyre a megközelítés az elmúlt évtizedekben ne terjedt volna ki, sőt – ezzel igazán csak érintőlegesen tudunk foglalkozni – a legutolsó évtizedben a természettudományok terén is a hálózati megközelítés egyfajta áttöréséről beszélhetünk.¹ Más kérdés, hogy a kutatási vonulat milyen diffúziós pályát írt le, mely területekről indult ki és gyűrűzött tovább más irányokba, hogy azok felől esetleg új szemlélettel megtermékenyülve folytassa útját más diszciplínák felé. A hálózati megközelítés szisztematikus alkalmazása a társadalomtudományok olyan területeiről indult ki, mint a mikromiliók iránt fogékony szociálpszichológia (így a mai értelemben vett hálózat kutatás előzményeként a szociometria alapelemeit, nem utolsósorban annak szimbolikus formalizálását kidolgozó Moreno, 1934, később a kapcsolatok egyensúlyi megközelítésében úttörő Heider, vagy a napjainkban újabb virágkorát élő „kisvilág” kutatásokat útjára bocsátó Milgram). Egy másik oldalról a megközelítést nem csak premodern, hanem jelenkori közegekre is alkalmazta a társadalom- és kultúrantropológiai irányzat (így a modern hálózat kutatást közvetlenül megalapozó manchesteri iskola, illetve annak előzményeként Radcliffe-Brown, vagy a networkelmélet fogalmi megalapozásában is jelentős szerepet játszó Nadel). Az antropológia felől Warner már a szociológia irányába orientálódott, és ezt a hagyományt vitte tovább a közösségi vizsgálatokra is alapozó, a lokális–kozmpolita megkülönböztetéssel mai networkterminusokat megelőlegező Merton, és ebben a sorban említhetjük az egocentrikus hálózati megközelítés egyik megalapozóját, Laumannt is, aki a korábbi, főként mikroszemléletű vizsgálódásokat a szociológia makroterepeire is kiterjesztette. Tegyük hozzá, a szociológia területéről általánosabb elméleti vonatkozásokban olyan erőteljesebb és máig inspiráló impulzusok indultak ki a későbbi kifejezett hálózatelméleti alkalmazások irányába, mint Simmelnek a viszonylatok világáról, vagy az egymást átmetsző társadalmi körökről kifejtett gondolatai.

Jóllehet a politikai jelenségek vizsgálatában a networkszemlélet alkalmazása viszonylag új keletű, jelentős előzmények erre vonatkozóan is felmutathatók. A választáskutatás területén ma is az egyik első számú referenciaműként tekinthető Lazarsfeld-féle *The People's Choice* (1944) részben az egyéni döntésekre befolyást gyakorló mikromilióre, részben a véleményirányítók befolyására fókuszálva kifejezetten előtérbe állította a kontextus szerepét. A véleményváltogatás ritka eseteiben a heterogén network, az eltérő politikai nézetek kereszthatását tárta fel tipikus háttérmozzanatként. A Lazarsfeldhez és Mertonhoz is köthető Columbia-iskola vizsgálatok sorát végezte a kontextuális megközelítés jegyében (Blau, 1960), a strukturális hatásokról szóló klasszikus tanulmánya a települési környezet, az arra jellemző politikai milió önálló ha-

tását kísérelte meg az egyéni tulajdonságoktól, a személyes politikai választásoktól viszonylag függetlenül tetten érni. A Columbia-iskola kommunikációs megközelítése élesen szemben állt azokkal a Lasswell-paradigmán alapuló modellekkel, amelyek egyirányú áramlást és a propagandatartalom ellenállás nélküli behatolását feltételezték, s ezért a mikrokörnyezeti beágyazottság, a strukturális háttér, a személyes hálózati viszonylatok kötőerejére helyezte a hangsúlyt. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez az irányzat még a mai értelemben vett hálózat kutatás előzményeként jelent meg, és a későbbiekben számos területen, így a politikatudományban is háttérbe szorult az egyéni választói döntés kalkulatív mozzanatait, vagy egy másik jelentős vonulat részéről a családi szocializáció szerepét előtérbe helyező szemlélettel szemben. A hálózati szemlélet új keletű hangsúlya a politológiai vizsgálódásokban (lásd például Zuckerman, 2005) tehát nem előzmény nélküli fejlemény, és minden bizonynyal egy komplexebb megközelítmód térhódítása várható.

Bár a hálózati megközelítés gazdagodásához az említettekén kívül olyan további tudományos eredmények is hozzájárultak, mint a matematikai gráfelmélet és modellezési eljárások, az elmúlt évtizedekbeni térhódítását minden bizonnyal olyan társadalmi-strukturális átalakulások, átfogó trendek is elősegítették, mint a hagyományos nagycsoportok, a rendi és osztályképződmények fragmentálódását kiváltó és identifikációs szerepét gyengítő individualizációs tendenciák, vagy a még ezeknél is kontúrosabb, a nemzeti határokat relativizáló globalizációs fejlemények. Azok a társadalomtudományi kezdeményezések, amelyek az atomizált egyénre koncentráló szemlélet helyébe ismét a társadalmi beágyazottság (Granovetter, 1985) szempontjait kívánták előtérbe helyezni, a tradicionális horgonyok, vonatkoztatási csoportok helyett ezúttal már az új szituációhoz igazodva a különböző típusú – egyébként is némiképp elmosódó – határokon túlnyúló, térben és időben is fluktuáló társas alakulatok, szerveződések, informális vagy intézményes képződmények, röviden a hálózati jelleg különböző válfajait megjelenítő entitások felé fordultak. Jóllehet a hagyományos típusú kötődéscentrumok egyik típusa sem semmisült meg véglegesen – jelen tanulmánynak nem tárgya e jelentős vitakérdés behatóbb tárgyalása² –, kétségtelen, hogy e fejlemények nyomán a társadalomkutatás hagyományosan esszencialista szemléletmódja – amely döntően egyéni attribútumokra, vagy hagyományos csoportkötődésekre épült – egy relacionista megközelítésnek (Emirbayer 1997), a kapcsolatból és viszonylatból leképezhető hálózati szerkezetek és folyamatok, s az azok által kondicionált viselkedésmódok, társadalmi cselekvések vizsgálatának adták át a helyet. Vagy kissé megelőlegezve egy későbbi témánkat is, a korábban társadalmilag többé-kevésbé homogén szerveződésekkel szemben hangsúlyossá vált a heterogeneitásnak a társadalmi kapcsolatrendszer különböző típusaiban való megjelenése.

Ha a tudomány belső fejlődése, az azzal kapcsolatos diffúziós tendenciák maguk is jelentős mozzanatként jelentek meg a hálózati megközelítés politi-

katudományi alkalmazásában, akkor azokról a fentiekhez hasonló intézményes átalakulásokról sem feledkezhetünk meg, amelyek ebben az összefüggésben szintén ilyen módon, az attribúciós szemlélettel szemben egy relacionista megközelítésben játszottak közre. A parlamentáris demokrácia megannyi olyan intézménye, amely a nagy politikai tömbök korábbi, döntően horizontális kötőerejét képezték – az osztálypártoktól és szakszervezetektől meghatározott sajtóorgánumokig –, összességükben kétségtelenül meggyengültek, míg a helyükbe olyan lazább körvonalú, a hagyományos társadalmi csoportokat és intézményeket vertikálisan is átmetsző szerveződések léptek, mint a néppártok, az elektronikus tömegkommunikációs eszközök, vagy újabban a politikai tartalmakat is megjelenítő digitális média, az internet erősen fragmentált virtuális hálózatai.

Ahogy a network-vizsgálat maga is sok alkalmazási területre kiterjedő és metodológiaiailag is sokrétű vonulat – egyes kritikusi szerint túlságosan is az –, a politikai jelenségek kapcsolathálózati szemléletű kutatása is tág spektrumot ölel fel.³ Az egyéni politikai viselkedés mikrokörnyezeti feltételeinek hagyományos területe felől egyre inkább átfogja a nagyobb politikai tömbök és a politikai intézmények világát, sőt újabban az olyan területeket is, mint a közvélemény vagy a nyilvánosság szerveződése.

Az alábbiakban egy olyan áttekintésre teszünk kísérletet, amely három – részben tartalmi (networkelméleti), részben metodológiai megfontolások alapján rendezzi a politikai jelenségek hálózati irodalmának jelentősebb területeit. A három szempont: a relációs vagy pozicionális-strukturális megkülönböztetés a leginkább elméleti jellegű, amelyet Burt (1982) már több mint negyedszázada bevezetett egyfelől a közvetlen kapcsolatokon, valóságos kontaktusokon alapuló közelség-távolság, másfelől a nem feltétlenül kapcsolati közelség, hanem szituációbeli, viszonylati (például státus vagy szerep) hasonlóság vagy különbözőség, távolság által meghatározott strukturális ekvivalencia, s az ezekkel kapcsolatos kutatási irányok különválasztására. A következő különbségtétel már inkább metodológiai jellegű, amennyiben arra vonatkozik, hogy a hálózatok megragadása valamennyi egység, viszonylat figyelembevételével, teljes körű alapon, vagy bizonyos metszetek kiragadásával, például valamilyen reprezentatív mintaválasztás egyéneinek (megkérdezettjeinek) személyes környezete, megjelölt partnerkapcsolatai révén történik. Ez utóbbi egocentrikus eljárás, s az azzal kapcsolatos surveytechnikák bevezetése jelentős fejlemény volt a hatvanas-hetvenes években a korábbi szociometriai jellegű, illetve antropológiai megfigyeléseikhez képest, különösen miután a főként az erős kötésű kapcsolatok megragadására alkalmas Fischer–McAllister-féle (1978) névgenerátoros, illetve a nem csak rokoni, baráti típusú, hanem az ezeknél jóval nagyobb számú, lazább ismeretségen alapuló gyenge kötésű kapcsolatok átfogására is képes Lin–Dumin-féle (1986) pozíciógenerátoros technikát⁴ is alkalmazták.⁵ Végül a klasszifikációnak a dimenziók számára utaló harmadik szempontja egyszerre tartalmi és módszertani jellegű, amennyiben az egy-

szerűbb, egydimenziós válfaj csupán a szereplők, számba vett entitások egy-fajta halmazának, hálózatának feltérképezését tartalmazza, míg az ennél komplexebb két- (vagy több)dimenziós hálózat több típusú ágens, illetve intézmény, esemény párhuzamos vizsgálatát feltételezi, a hálózati összefüggést sok esetben nem közvetlen, hanem csak tagsági, vagy közönség-részvételbeli látogatottság együttes előfordulására alapozva.

1. táblázat. A kapcsolathálózati megközelítés válfajainak egy tipológiája, különös tekintettel a politikatudományi alkalmazásokra

	Relációs (közvetlen kapcsolatokon alapuló) nézőpont		Pozicionális-strukturális (közvetett kapcsolatokon, viszonylatokon alapuló) nézőpont	
	Teljes hálózati	Egocentrikus	Teljes hálózati	Egocentrikus
Egydimenziós (one-mode) hálózat (azonos típusú szereplőkkel)	A. Szociometrikus (Moreno) és szimulációs megközelítések, terjedési modellek (Rogers–Kincaid, Krassa, Fowler) közvélemény-formálódás, politikai polarizáció (Bearman–Baldassari), politikai blogszféra hivatkozási hálózatok (Adamic–Glance)	C. Elithálózatok, társadalmi körök, erős és gyenge kötések politikai affiliációi, a részvételi magatartás társadalmi beágyazottsága (Laumann, Kadushin, Verba et al.)	E. Strukturális ekvivalencia, strukturális hézagok, centrum–periféria és közvetítő szerepek, kereskedelmi, külkapcsolati viszonylatok, koalíciós tranzakciók döntési folyamatokban (Burt, Breiger, Stokman)	G. Politikai kommunikáció homofil/heterofil jellege, politikai tömbök zártságanyitottsága (Huckfeldt–Sprague, Ikeda)
Két- (vagy több) dimenziós (two-mode) hálózat (például intézmények, események – közös tagság, együttes részvétel –alapján)	B. Kollektív mozgalmak, civil szerveződések, települési, szomszédsági kontextusban (McAdam, Sampson, Diani)	D. Politikai elitek és közönségeik, pártok és közintézmények civil kapcsolati háttere (Laumann–Pappi, Putnam)	F. Igazgatósági egybekapcsolódások, korporatív összefonódások (Mizruchi, Useem, Scott, Burris); intézmények és kontextusfüggő politikai szféráik (Knoke et al, Kriesi et al); politikai tagoltság és mobilitás területi beágyazottsága, ökológiai következtetés alapon (King)	H. Survey-alapú blokkmodell-elemzések, társadalmi-politikai tagolódás, elitképződés családi-származási háttere (Pappi, Alba–Moore)

Bár a fenti tipológia alkalmazhatósága nem korlátozódik a politikatudomány területére, a példáink nagyrészt innen valók. Az A típushoz tartozó kutatási területek eredeztethetők legközvetlenebbül a Morenóig visszatekintő szociometriai hagyományból. A teljes hálózat kritériuma többnyire a kevés vagy kö-

zipes esetszámú vizsgálódást feltételezi, mivel bizonyos méreten felül a lehetséges összkapcsolat hatványszerű növekedése korlátot szab az alkalmazásnak. Meg kell jegyezni, hogy az adatfeldolgozási képességek jelentős bővülése és nagyobb hálózatok elemzését is lehetővé tevő programcsomagok kifejlesztése e tekintetben jelentős változásokat eredményezett az elmúlt évtizedekben. Az itt példaként említett kutatási vonulatok közül a Rogers-féle diffúziós kutatások (1981) idetartozó része alapján véve kisebb közösségeken belüli terjedési mintákkal foglalkozott, míg az említett szimulációs megközelítések (Krassa 1991-es küszöbelméleti vizsgálódása a Noelle–Neumann-féle hallgatóspirál érvényességi határaitól, Fowler 2005-beli kaszkádelemzése a részvételi hajlandóság nem lineáris alakulásáról, Bearman–Baldassari 2007-es tanulmánya a közvélemény témaspecifikus polarizálódásáról) bizonyos rendelkezésre álló statisztikákra épülő logikai modellek, amelyeknek csak a számítógépes algoritmusok feldolgozási sebessége, illetve a gépmemória szab korlátot. Ez a kiterjedt képesség pregnánsan jelenik meg az internetközösségek vizsgálati terepén az általunk említett esetben – szintén a politikai polarizáció összefüggésében –, az amerikai politikai blogszféráról az Adamic–Glance-féle tanulmányban (2005) a liberális és a konzervatív bloghálózatok eltérő kohéziójára és részbeni átfedéséről is szó esik. A B típusúhoz sorolt kutatások az előző vonulathoz képest komplexebb, esetenként szinteken átnyúló, többdimenziós kapcsolatlanásokat foglalnak magukba (így például természetes személyek kapcsolatrendszerén kívül, illetve azokkal párhuzamosan szervezetek, civil társulások, mozgalmak összekapcsolódását illetően – jó áttekintést nyújt az ilyen típusú vizsgálódásokról Diani–McAdam, 2003, illetve Sampson et al., 2005).

A survey-felvételekre épülő megközelítések a hatvanas-hetvenes évektől jelentősen kitágították és a makrovonatkozások irányába mozdították el a networkkutatások hagyományos terepét. Laumann 1973-as klasszikus munkája – egy amerikai nagyváros és agglomerációs övezetének reprezentatív mintájára építve – különböző etnikai, vallási és politikai csoportosulások képviselőinek személyes kapcsolathálózatát, s ezen keresztül a csoporton belüli és csoportközi kapcsolatok mintáit vizsgálta. Kadushin szociometriai indíttatású vizsgálódásai elitcsoportok, köztük politikai, gazdasági és kulturális körök, értelmiségi hálózatok belső viszonyait, frekvenciát és periférikus szereplőit vették szemügyre a – Simmeltől kölcsönzött – társadalmi körök terminusát igénybe véve (egy áttekintésre lásd Kadushin, 1988). A Verba-féle kutatócsoport (2005) a politikai részvétel családi kontextusát, intergenerációs összefüggéseit közelítette meg hálózati eszközökkel.

A fentiek kérdéskör ismét csak komplexebb változata jelent meg a Laumann–Pappi-féle Altneustadt kutatásban (1991), amely a többszintű, illetve több szereplőtípust (a survey-módszeren alapuló személyes hálózatokon kívül helyi pártszervezeteket, civil egyesületeket, önkormányzati testületeket) felvonultató networkkutatások egy további klasszikus darabja. Putnamnek az önkén-

tes társulások regionális sűrűségét és erre alapozva a demokratikus beágyazottság fokát középpontba helyező olaszországi vizsgálata (1993) még nem sorolható a hálózati megközelítés kifejezett alkalmazási eseteihez, de témája és bizonyos eredményei szintén ezzel rokonítható. A társadalmi tőke kérdéskörével kapcsolatos későbbi vizsgálatai már jellegükben is ehhez a vonulathoz kapcsolódnak.

Az E típustól kezdődően olyan kutatási irányzatok jelennek meg, amelyek már nem annyira a közvetlen interakciókra, illetve azokhoz kapcsolódó relációkra, hanem erőforrásbeli, illetve hálózati pozíciós hasonlóságra, azaz más szereplőkhöz képest azonos vagy hasonló elhelyezkedésre, a strukturális ekvivalenciára támaszkodnak. Ezen belül a teljes hálózatra és viszonylag egyszerűbb keretekre épülő kutatások tipikus példája a pozicionális, illetve strukturális ekvivalencián alapuló megközelítés kidolgozásában pregnáns szerepet játszó Burt (1992) szervezeti, főként menedzserek körében végzett vizsgálódásai. Közvetlenebbül politikai vonatkozású Breiger elemzése (1991) az országok külgazdasági kapcsolatairól és az annak alapján kirajzolódó blokkszerkezetről. Stokman (1994) európai döntéshozatali vizsgálatai a tagországok képviselőinek alkupozícióit és azok dinamikus mozgásait tanulmányozták hálózati metszetben.

Az előbbi vonulattól komplexitásukban térnek el az F típussal jelzett vizsgálati irányok. Itt legalább kétfajta ágens, kapcsolathordozó jelenik meg. Ennek a vonulatnak hagyományos kutatási területe az igazgatósági átfedések, összefonódások (interlocking directorates) vizsgálata (mint Useem 1984, Scott-Griff 1985, Mizruchi 1992, Burris 2005), ahol egyik oldalon a felügyelő bizottságok, igazgatóságok, tanácsadó testületek, másik oldalon az ezeket benépesítő személyek jelennek meg elemzési egységként, és e két halmaz viszonylatai a köztük kialakuló tagsági (vagy másik oldalról szervezeti) egybeesések alapján rajzolódnak ki. A Knoke (1992, 1996) és Kriesi (2006) által fémjelzett vonulat egy további, voltaképpen a mezoszinten is túlnyúló strukturális elemet von be, amikor az ún. kötőjeles politikák belső és külső viszonylatait, hatalmi pozícióit jeleníti meg szervezetek, intézmények, lobbistestületek kapcsolattrendszerei alapján. Nem túlzás, ha ezen a ponton megjegyezzük, hogy a hatalom politikailag kézenfekvően releváns (de igen nehezen megragadható) jelenségvilágának empirikus megközelítésében a szóban forgó networkirányzatok úttörő szerepet játszanak. Végül bizonyos értelemben ebben a keretben említhető az a Gary King nevéhez köthető kutatási terület, amely aggregát területi adatbázisok segítségével – voltaképpen az eddigiekhez képest fordított irányban, a makroszinttől a mikro felé haladva – kísérli meg a mikroszintű tulajdonságok, egyéni, illetve csoportviselkedések konkrét jellemzőit feltárni, olyan történeti rekonstrukciót is megkockáztatva, mint a nácipárt korabeli felemelkedésének, választói táborának jelentősebb társadalmi bázisai, fontosabb sűrűsödési pontjai (King et al, 2008).

Végül a vázolt tipológia további két típusa az előbbi megközelítések survey-alapú változatait képviseli. A szereplők egyszerűbb (egydimenziós) viszonylataira épülő változat a kommunikációs kapcsolatok egynemű, zárt vagy több-rétű, nyitott jellegének a feltárását célozza meg, nem utolsósorban a politikai viszonylatok homofil vagy heterofil jellege szempontjából. A Huckfeldt (1995, 2005) nevével fémjelzett kutatássorozathoz olyan vizsgálatok csatlakoznak más kultúrák talaján, mint Ikedáé (2008) a demokratikus társadalmi kommunikáció feltételrendszerének idevágó eleméről. Pappi blokkmodell-elemzést felhasználó munkája (1991) pedig már társadalmi nagy csoportok – az úgynevezett régi és új középosztály – strukturális pozícióit, szimmetrikus és aszimmetrikus viszonylatait vázolja, egyebek mellett egyéneknek politikai pártokhoz és szervezetekhez történő kapcsolódási mintáira, együttes tagságaira építve.

A networkmegközelítés egy újabb elágazása az elmúlt évtizedben (amelyet a fenti klasszifikációnál nem vettünk figyelembe) a társadalmi tőkének voltaképpen a jelzett vizsgálati irányok egészét érintő irodalma. Amit a politikai hálózatok szempontjából is szükségesnek vélünk hangsúlyozni, a társadalmi tőke három válfajának megkülönböztetése, a főként befelé irányuló, a közlelbbi, expresszívabb jellegű kapcsolatok kohéziójának szilárdítására irányuló ún. megkötő (bonding), az ezzel szemben expanzívabb, instrumentálisabb jellegű, a távolabbi közegekkel való kapcsolatteremtésre irányuló ún. áthidaló és – Woolcock (1998) tipológiájának harmadik elemeként – a hierarchikusan elváló szinteket, a fenti és lenti mezőnyöket összekapcsoló (linking) elemekkel. Nem bocsátkozunk ezzel összefüggésben annak nagyobb teret igénylő tárgyalásába, hogy a fenti típusok milyen feltételek mellett tekinthetők tőkének, és mikor célszerűbb általánosabb esetként pusztán társadalmi erőforrásokról beszélni. Ugyanígy, átfogóbb elméleti tárgyalást igényelne a „társadalmi” és a „politikai” viszonyának sokszor nehezen szétválasztható kérdésköre, és a társadalmi tőke szélesebb tartományához kapcsolódóan a politikai tőke speciális esete. Megjegyezzük, ez utóbbi fogalom alkalmazása kevésbé közkeletű, noha például Bourdieu (1998) egy adott történelmi szituációban, az NDK végóráiban a szóban forgó hatalmi szerkezet leírásához alkalmazta ezt a kategóriát.

Ha nem öleli is fel az összes területet, de a hazai társadalomkutatás is növekvő számú kutatást, publikációt mondhat magáénak a politika szférájának hálózati megközelítésében. A teljesség igénye nélkül néhány fontosabb munka, kutatási kezdeményezés az elmúlt két évtizedből. Sik (1990) a bevándorlási, menekültkérdéskör intézményi-politikai vonatkozásait, Lengyel (1993) a hazai gazdasági elitcsoportok multipozionális szegmenseit, Vedres (1997, 2008) a nagyvállalatok, a bankok politikai kapcsolatait, Pálné és munkatársai (2003) a hazai regionális és környezetpolitika, Csité (2001) a vidékfejlesztés intézményes kapcsolatrendszerét, Kürtösi (2004) a vezetői szelekció nem- és hálózatspecifikus elemeit, Szántó–Janky (2007) egy piacvezető hazai nagyvállalat stratégiai kapcsolatrendszerének átalakulásait, Csizmadia Z. (2008) a gaz-

dasági és felsőoktatási mezők innovációs kapcsolatait vizsgálta a regionális irányítás átfogóbb közegében. Bruszt és munkatársai (2005) a kelet-európai civil kezdeményezések internetes szerveződéseit, Letenyei–Takács (2006) és Barta–Rigler (2006) részben survey-, részben szimulációs eszközökkel a választói döntések diffúziós mintáit, Tóth I. J. (2002) a közvélemény-kutatáson mint a politikai mező egy sajátos területén belüli látens interakciós viszonylatokat, az egyes intézetek eredményeinek dinamikáját (konvergenciáját és divergenciáját) elemzi, míg Kmetty–Matics (2009) a politikai homofília és a pártspecifikus személyes kapcsolatok mérését kísérik meg egy újabb eszközzel. A hazai terepen folyó vizsgálatok számára is érdekes esetet mutat be Fokasz (2004) a politikai klientúra területi alapú szerveződésének görög tapasztalataival. Lup (2006) az erős és gyenge kötéseknek a részvételre és a politikai preferenciákra gyakorolt hatását vizsgálja magyar terepen, homogén és heterogén környezetekben. A fenti empirikus elemzések mellett Csizmadia E. (2003) a hálózati megközelítés politikatudományi alkalmazásának lehetőségeivel és néhány elméleti kérdésével foglalkozik a pártok és agytrösztök terepére fókuszálva.

A hazai irodalmat áttekintve (noha a fenti tipológiából csaknem minden verzióra találnánk példát), összességében aránylag alacsony a (C és D típusú) valamilyen generátoron alapuló egocentrikus megközelítésű vizsgálat (a fentiek közül Lup sorolható ehhez a vonulathoz). Úgy tűnik, viszonylag több az A típussal jelzett, egyszerűbb viszonylatokat feltérképező teljes (szervezeti vagy egyéb) hálózaton alapuló, vagy a komplexebb válfajból az F jelzetű igazgatósági vagy hasonló intézményes átfedésen alapuló kutatás. A következő részben néhány olyan kutatási eredményünket mutatjuk be, amelyek par excellence politikai kérdésekre irányulnak, és amelyek a személyes ismeretségi körök megragadásán keresztül közelítenek ezekhez a kérdésekhez.

A HÁLÓZATOK SZEREPE A POLITIKAI MOBILIZÁCIÓBAN ÉS A TÖRÉSVONALAK HAZAI ALAKULÁSÁBAN

Részvétel és beágyazottság

Kutatásainkban visszatérően foglalkoztunk a választási paradoxon ismert problémájával, amely a potyautas-hatásból kiindulva az ún. racionális szavazók esetében a választási részvétel alacsony motiváltságát hangsúlyozza. Minél nagyobb a választópolgárok köre, annál csekélyebb egy szavazat jelentősége a végeredmény kialakításában, és többmillió nagyságrendű szavazat esetén a részvétel valóban kevéssé „rentábilis” az otthon maradáshoz képest. Ráadásul – ahogy a Függelékben szereplő 8. táblázat adatai jelzik – a hazai terepen a politikai érdeklődés hosszú távú csökkenését, és az ilyen jellegű averzióknak a társadalom felső státusszintjein is egyre erőteljesebb jeleit tapasztalhatjuk. Ezzel szemben a formális politikai részvétel különböző válfajait tekintve az ak-

tivítás összességében nem csökkent, sőt mindent – így az önkormányzati választásokat is – egybevéve valamelyest még nöött is. Ahogy Coleman (1990) nyomán az ilyen típusú dilemmákra a kapcsolathálózati szerveződés és az azzal kapcsolatos normatív nyomások, szelektív ösztönzők adhatnak magyarázatot, úgy ebben a tekintetben is a networkszerveződések politikai szerepére, s nem utolsósorban – ahogy ezzel a következőkben még részletesebben foglalkozunk – ezek fokozottan tömörszerű alakulására utalhatunk. A kapcsolathálózati beágyazottság hatását a politikai-közéleti mobilizációra a részvételi aktivitás szinte valamennyi színterére vonatkozóan megállapíthattuk.

A szóban forgó participációs viselkedés mérésére 2003-as vizsgálatunkban négy dimenzióban – a 2002-es országgyűlési és az önkormányzati választásokon való retrospektív részvétel mellett a közéleti aktivitás két további színterén, az intézményesült szervezetek különböző formáiban (egyesületek, társaságok stb.) és az informális civil mozgalmakban, valamint a spontán megmozdulásokban (demonstrációk, petíciók stb.) kifejtett aktivitás alapján – került sor. A családi állapot hagyományos besorolásokon alapuló mérése mellett a kapcsolathálózatok, erőforrások kifejezettebb vizsgálata az erős kötésű kapcsolatok (Fischer–McAllister eljárásán alapuló) névgenerátoros módszerével történt. Ahogy arról más vonatkozásban még bővebben szólunk, e felvétel során a gyenge kötésű tágabb kapcsolatok foglalkozási pozíciós generátoron alapuló mérésére nem, hanem csak a tágabb ismeretségi politikai homogeneitásának-heterogeneitásának mérésére szolgáló saját fejlesztésű pártgenerátor első változatának alkalmazására került sor.⁶

2. táblázat. A politikai aktivitás különböző formáit meghatározó tényezők
DKMKA Politikai Tagolódás Projekt, 2003. ősz (CATREG – Optimal scaling regresszióanalízis, béta- és importance- [jelentőség]-jegyűtthetők) (Forrás: Angelusz–Tardos 2005b.)

	Országgyűlési választási részvétel		Önkormányzati választási részvétel		Formális (szervezeti) civil aktivitás		Informális (demonstratív, nyilvános) civil aktivitás	
	Béta	Imp.	Béta	Imp.	Béta	Imp.	Béta	Imp.
Kapcsolathálózat (méret)	.03	.03	.05	.08	.17	.35	.23	.38
Családi állapot	.12	.23	.12	.35				
Nem (ffi: +)	.04	.02			.11	.13	.12	.10
Életkor	.12	.08	.09	.10				
Iskolázottság	.14	.30	.07	.15	.14	.29	.17	.27
Anyagi helyzet	.16	.35	.12	.32	.12	.24	.13	.22
R ²	9,0%		4,1%		9,9%		17,1	
N	1499		1505		1506		1506	

A networkmozzanat valamennyi tekintetben statisztikailag számottevő szerepet játszik, de különösen így van a formális és még inkább a civil aktivitásra vonatkozóan. Míg a családi állapot a választások formájában megvalósult

szervezett politikai részvételhez, a kapcsolathálózati pozíció az inkább öntevékenyen szerveződő, illetve informális participációhoz kapcsolódik meghatározó módon, bár ez utóbbi mozzanat hazai súlyát illetően ismét utalni kell az ilyen tevékenységek mérsékelt elterjedtségére. Hozzátehetjük, a civil aktivitás által érintett társadalmi kör lehatároltsága egyfajta exkluzivitást is kölcsönöz a klubok, hobbitársaságok, alapítványok stb. világában való részvételnek, a nexusok továbbépítésének motívumával is társulva. Valójában inkább egy szindróma különböző elemeinek kölcsönhatásáról, mint egyértelmű iránynyal rendelkező oksági kapcsolatról beszélhetünk. Ezzel együtt a networkpozíció közéleti-politikai szerepére utaló eredmény a hálózatiság érvényesülésének további lényeges elemét jeleníti meg a politikai tagolódás kérdéskörében.

Ha az országgyűlési választáson való részvétel magyarázata – nem utolsósorban e részvételi forma viszonylag széles körű elterjedtsége miatt – nem is olyan átütő, mint további aktivitási formák esetében, egy következő táblázat egyszerűbb formában illusztrálja a kapcsolathálózati erőforrások szerepét. Hozzá kell tenni, hogy ez az adalék is egy olyan vizsgálatból származik, amelynek (egyszerűbb indikátorokon alapuló) networkindexe a kontaktusoknak főként a szűkebb körére vonatkozott.⁷

3. táblázat. Az 1998-as részvétel retrospektív becslése a kapcsolati erőforrások mértéke szerint (a KSH 1999–2000-es életmód- és időmérleg-felvétele alapján, százalékban) (Forrás: Angelusz–Tardos, 2003)

Network-ellátottság indexe			
5 (kapcsolatgazdag)	83	17	100
4	79	21	100
3	77	23	100
2	69	31	100
1 (kapcsolatszegény)	59	41	100

A kontextus, a mikromilió hatása legközvetlenebbül a kapcsolathálózati pozíció alapján olvasható le. Úgy tűnik, hogy itt többirányú összefüggésről van szó – tehát arról is, hogy a közéletileg is, politikailag is aktívabb személyek kapcsolathálózati erőforrásai is átlagon felüliek, ahogy ezt a társadalmi tőkével kapcsolatos más kutatásaink már jelezték. De az összefüggés szóban forgó iránya sem kevésbé plauzibilis: a kapcsolatilag jobban beágyazott személyeket környezetük inkább motiválja arra, hogy a szavazáshoz szükséges – mégoly csekély – erőfeszítést megtegyék.

A teljes hálózati megközelítésnek a részvételi aktivitás kontextuális feltételeire vonatkozó alkalmazását nem utolsósorban az az ismételt megfigyelésünk (így kiemelt hangsúllyal Angelusz–Tardos, 2004) motiválta, hogy az országgyűlési választásokon tanúsított részvétel településméret szerinti görbéje az U-eloszlás jellegzetességeit mutatja, a főváros és a legkisebb falvak magas arányaival. A reprezentatív jellegű felvételek, amelyekhez többnyire az ego-

centrikus hálózati megközelítések is kapcsolódnak, ezekről a kistelepülésekről (nem utolsósorban a velük kapcsolatos alacsony esetszámok) hézagossabb képet adnak, nem beszélve arról az elvi mozzanatról, hogy inkább a kapcsolat-hálózati erőforrások individuális, mint kollektív jellegű, makroszintű megközelítésére alkalmasak, márpedig az U-görbe e „láthatatlan szárához” közeledve, az említett kistelepülések esetében ilyen integratív hatások érvényesülését is feltételezhettük.

Maga az analitikus mintaválasztás egyik dimenziója, a Kelet–Nyugat megkülönböztetés is a részvételi minták hagyományos területi eltéréseit vette figyelembe, viszont a másik dimenzió, a részvétel többnyire igen magas, vagy alacsony települési szintje a szokásos gyakorlathoz képest eltérő eseteket is bevont a modellbe (a négy kistelepülés közül a Nyugat-Magas és Kelet-Alacsony eset volt a „tipikus”, és a Nyugat-Alacsony és Kelet-Magas a „rendhagyó”).

E 2000-ben végzett Négyfalu-felvétel során azonban az egyéni szintre vonatkozóan is a kapcsolathálózati erőforrások mérésének komplex mutatórendszerét alkalmaztuk, a névgenerátoros és a foglalkozási csoportokra épülő pozíciógenerátoros módszerek együttes bevonásával. Az alábbi táblázatban szereplő kapcsolathálózati pozíciómutató ezek alapkomponeensei mellett az egyesületi részvétel intenzitását és az üdvözlőlapok küldésével, fogadásával kapcsolatos gyakorlatot is tartalmazták.⁸

4. táblázat. A részvételi aktivitást meghatározó tényezők az egyes kistelepüléseken és az összevont mintában

Négyfalu-vizsgálat, 2000, N=736 (függő változó: a részvételi aktivitás ötfokú indexe; Optimal Scaling regresszióelemzés, sztenderdizált együtthatók és jelentősége, importance-értékek; üres cellák: nem szign.) (Forrás: Angelusz–Tardos, 2003.)

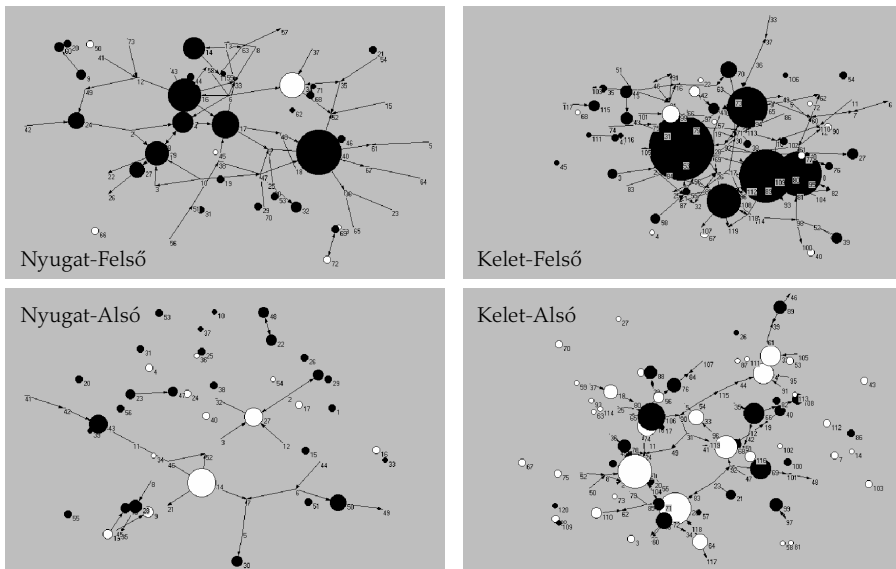
	Összevont Minta		Nyugat-Felső		Kelet-Felső		Nyugat-Alsó		Kelet-Alsó	
	Béta	Imp.	Béta	Imp.	Béta	Imp.	Béta	Imp.	Béta	Imp.
Kapcsolathálózati pozíció	.29	.55	.39	.65	.37	.47	.13	.18	.33	.57
Iskolázottság	.11	.09					.22	.35	.16	.14
Vagyoni helyzet	.08	.09	.17	.18	.16	.15	.15	.13		
Életkor	.17	.09	.24	.10	.35	.31			.10	.09
Templomba járás	.15	.17			.13	.09	.22	.27	.19	.27
R ²	18%		24%		32%		17%		18%	

A két magas participációval jellemezhető településen magyarázható leginkább a bevont társadalmi-demográfiai tényezőkkel a részvételi aktivitás. Ezekben a falvakban kisebb az egyéni, illetve a szociológiailag esetleges tényezők szerepe. A táblázat adatai azonban az általunk a középpontba állított kapcsolathálózati pozíció szerepét is pregnánsan jelzik. E befolyás valóban megha-

tározó – akár a négy falu egészét, akár külön-külön tekintve, különösen ott, ahol magas a részvétel. E településeken a társadalmi tőke teljes készlete is nagyobb, és a kapcsolatgazdag, tekintélyes személyek magatartásmintái a közösség egészére kisugároznak. Ugyanitt a vagyoni tényező és az (idősebb) életkor mozgósító szerepe is erőteljesebb. Az alacsony részvétellel jellemezhető falvakban ellenben inkább a részvételi aktivitás szokásos meghatározói, az iskolázottság és a templomba járás játszanak szerepet.

A teljes körű felvétel, amely mind egyéni, mind háztartási szintű megfigyelési egységekre kiterjedt, lehetővé tette az olyan kérdések vizsgálatát, mint a különböző típusú településeken milyen környezeti hatások figyelhetők meg a részvételi aktivitás mintái szempontjából? Az ilyen adatbázis mellett alkalmazható networkszoftverek segítségével olyan összefüggések is kimutathatók, amelyek a hagyományos elemzési eszközök segítségével nem. Többek közt centralitásmutatók segítségével a négy falu háztartási kapcsolathálózataira vonatkozó alábbi ábrák arról adnak képet, hogy az egyes települések centrális figurái, kapcsolati szempontból központi pozícióval jellemezhető családjai milyen mintákat közvetítenek a periférikusabb szereplők felé.

1. ábra. Magas és alacsony részvétellel jellemezhető családok kapcsolathálózati centralitása a négy faluban⁹ (Pajek69-programcsomag)

Az ábra az integrációs szintet, és mind az egyéni, mind pedig a csoportértelenben vett társadalmi tőkemozzanatok szerepét mutatja. A két magas részvételű faluban az összekötő kapcsok sűrűsége a családok közti nagyobb kontaktusgazdagságot, a települések masszívabb társadalmi szövetét jelképezi.

A távolmaradással jellemezhető falvak kapcsolathálózata gyérebb, szétesettebb, itt viszonylag nagy az izolált személyek aránya. De a családokat jelképező körök színe és nagysága is sokatmondó. Az ábráról leolvasható, hogy a nagyobb, hangadónak tekinthető pozíciók kulcsszerepet játszanak a választási mozgósításban. A magas részvételű falvakban a rendre magas participációval jellemezhető családok, az alacsony részvételűekben többnyire a távolmaradók állnak a középpontban.

Politikai homofília–heterofília, politikai törésvonalak, blokkok

A hazai politikai tagolódás elmúlt két évtizedének egyik legszembevetőbb vonása a tömbösödés fokozatos erősödése. Ezen belül a szavazatok koncentrálódása közvetlenül is tetten érhető, hiszen a két legerősebb pártra leadott szavazatok aránya az 1990-es 46-ról – töretlen folyamatként – 2006-ra már 85 százalékra növekedett. De a blokkosodási folyamat abban az értelemben is előrehaladt, hogy 1994-től az egymással szemben álló koalíciók, pártalakzatok főbb körvonalakban stabilak maradtak. Kapcsolathálózati értelemben, makronetwork-szemszögből pedig azt is lehetne mondani – mint ahogy a bemutatandó vizsgálati eredmények is jelzik –, hogy a blokkok fokozatosan távolodtak egymástól, miközben belső konzisztenciájuk többé-kevésbé állandósult.

A tömbyszerűség a szavazói magatartás oldalán több formában is megjelenik. Ebben a vonatkozásban is beszélhetünk a szavazatok koncentrációjáról, amennyiben – az erősen plurális pártviszonyokhoz képest – a szemben álló nagy pártok az összes szavazat növekvő hányadát tudhatják maguk mögött. Emellett az egy tömbhöz tartozó különböző pártok szavazói platformjának összehangolódása nemcsak bizonyos attitűdbeli közeledés, közvéleménybeli polarizálódás révén jut érvényre, de olyan manifeszt formában is, mint például a választások második fordulójában lojális voksolás a tömbhöz tartozó más pártokra, vagy például népszavazások alkalmával az összehangolt véleménynyilvánítás.

A tömbökbe való beágyazódás strukturális értelemben feltételezi a személyes kapcsolathálózatok bizonyos belső koherenciáját. Egy olyan interaktív szelekció érvényesülésére gondolunk, mint amilyenről Blau (1994) írt a csoportok, csoportosulások alapvető ismérveként: az entitáson belüli interakciók sűrűsége meghaladja a külsőkét. Más terminusokkal: ha létezik a szóban forgó kapcsolathálózati összehangolódás, a politikai homofília tendenciájának érvényesüléséről beszélhetünk a politikai heterofíliával szemben. Lazarsfeld és Merton (1954) barátságáról szóló klasszikus tanulmánya óta a homofília fogalma általános értelemben az egyívásúak, a hasonló csoporthoz tartozók közötti kapcsolati preferenciát jelöli.

A politikai homofília kialakulása egyszerre oka és következménye is a választói magatartásban történő tömbszerű egységesülésnek. Oka, amennyiben – mint azt az attitűdök, preferenciák és végső soron a konkrét választói döntések formálódására vonatkozóan számos tapasztalat megerősítette – a szemé-

lyes milió adott szempontból homogén vagy heterogén jellege önmagában is az álláspontok milióspecifikus koherenciája és egyfajta stabilizálódása, összességében kikristályosodása irányában hat, legalábbis a nézeteket strukturáló, jelentős választóvonalak mentén. Következménye pedig, amennyiben az álláspontok tartós eltérése kétségtelenül erőziót gyakorol a kapcsolatokra, különösen, ha azok a felek számára különösen fontos témákban jelennek meg.

A homofília–heterofília kutatási területe a kapcsolathálózati kutatásokban az elmúlt évtizedben újból előtérbe került (lásd McPherson et al. 2001), azonban politikai vonatkozásban ez csak az utóbbi években vált hangsúlyosabbá (lásd a korábbi hivatkozásokat, mint Huckfeldt et al. 2005). A szűkebb network megközelítésére alkalmazott Fischer–McAllister-féle névgenerátoros technika korábbi alkalmazásai az általunk ismert irodalomban nem tartalmaztak közvetlen politikai mozzanatok a számításba vett alter-tulajdonságok közt. Első ízben az 1997–98-as felvételeink során szerepeltettük azt az új komponenst, amely az öt legfontosabb networkpartnerről hagyományosan számba vett tulajdonságok mellett arról is érdeklődött, hogy a megkérdezettek az illetőkkel szoktak-e beszélgetni politikai kérdésekről is, illetve, hogy ismerik-e azok politikai szimpátiáját, pártpreferenciáját. Ennek alapján a továbbiakban – az öt személyre vonatkozó említéseket összegezve, a táblákat nem a megkérdezettek, hanem az említések esetszámaira számolva – a különböző pártok szavazóinak egymással való kapcsolati közelségére, távolságára következtethetünk.¹⁰

5. táblázat. Válaszadók és fontos kapcsolataik pártválasztásainak összefüggése, 1997–98 és 2008 között (Forrás: Angelusz–Tardos, 2005a)

MTA–ELTE KKCS kapcsolathálózati erőforrás-felvételek, 1997 és 1998, kumulált adatok – DMKMA Politikai Tagolódás Projekt 2003, DKMKA Magyar Választáskutatás Program Panelvizsgálat I. 2005 (%)

Válaszadó Kapcsolatok (max. 5)	1997–98				2003			
	Vezető baloldali (MSZP)	Kisebb baloldali (liberális)	Kisebb jobboldali (konzerv.)	Vezető jobboldali (Fidesz)	Vezető baloldali (MSZP)	Kisebb baloldali (liberális)	Kisebb jobboldali (konzerv.)	Vezető jobboldali (Fidesz)
	pártok				pártok			
Vezető baloldali párt (MSZP)	71	35	10	12	80	35	25	10
Kisebb baloldali (liberális)	8	39	11	7	2	49	1	2
Kisebb jobboldali (konzerv.)	5	12	53	11	2	2	23	2
Vezető jobboldali (Fidesz)	16	14	26	70	16	14	51	86
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
N (kapcsolat)	658	179	337	680	1058	118	92	1088

Válaszadó Kapcsolatok (max.5)	2008			
	Vezető baloldali (MSZP)	Kisebb baloldali (liberális)	Kisebb jobboldali (konzerv.)	Vezető jobboldali (Fidesz)
	pártok			
Vezető baloldali párt (MSZP)	80	30	27	9
Kisebb baloldali (liberális)	4	52	5	1
Kisebb jobboldali (konzerv.)	1	1	24	2
Vezető jobboldali (Fidesz)	15	16	44	89
Összesen	100	100	100	100
N (kapcsolat)	839	67	114	1929

Jóllehet a politikai homofília már a rendszerváltás utáni második politikai ciklus végén meglehetősen erőteljes volt – ahogy az ilyen jellegű kapcsolatokat az átlós értékek jelzik az 1997-98-es időszakra vonatkozóan –, mindez még szembetűnőbbé vált 2003-ra. A két nagy párt hívei között a fontos partnerek túlnyomórészt hasonló pártállásúak, a más pártokkal szimpatizálók aránya a korábbi közel egyharmadról egyötöd-egyhatadra csökkent (azokon az összes említés mintegy kétharmadát kitevő kapcsolatokon belül, amelyekről a válaszadók a szóban forgó politikai hovatartozást meg tudták becsülni). 2008-ra stabilizálódott, valamelyest még nőtt is a politikai homofília tendenciája (az MSZP esetében annak ellenére maradt meg a 80 százalékos „beltenyészeti” (network-terminussal inbreeding) arány, hogy a nem jelentéktelen pártpreferenciabeli visszaeséssel a mérítési bázis közben mérséklődött, a Fidesz esetében pedig a külső választás a korábban is alacsony 14-ről 11 százalékra csökkent. A két kisebb párt esetében – a valamelyes további zsugorodás ellenére is – fennmaradt a belső választás korábbi értéke (amely az SZDSZ-nél számottevően nagyobb, mint az MDF esetében).¹¹

Az ún. „like-me” vagy közelségi elv érvényesülése a kapcsolathálózati kutatások egyöntetű tapasztalata, legyen szó az iskolai végzettségről, a társadalmi státusról, vagy épp egy olyan demográfiai ismérvről, mint az életkor szerinti szelektivitásról. A kérdés azonban az, hogy a politikai homofília itt tapasztalt fokát hogyan helyezhetjük el a hasonlósági elv más szempontokból vett érvényesüléséhez képest. Az összehasonlítás céljára az ilyen összefüggésben szokásosan alkalmazott tényezőket – iskolázottság, nem, életkor, vallás (felekezeti hovatartozás) – vettük alapul a partnerekre vonatkozó kapcsolathálózati blokkból, és a szóban forgó számításokat az 1997-98-es és 2003-as adatbázison végeztük el, az eredményeket a Függelék 9. táblája tartalmazza. A szóban forgó táblázat felső paneljében az alapsokaságra vonatkozó adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy Magyarországon a kapcsolatok szelektivitásában kitüntetett szerepet játszik a politikai mozzanat, és ha ez már az 1997-98-as időszakban is így volt, később csak tovább erősödött. Akár a többértékű, akár a

kétértékű blokkváltozó alapján számított mutatókat tekintjük, a politikai mozzanat rendre magasabb az iskolázottság, az életkor, s még inkább a nem hasonló mutatói esetén, de a helyzet a partnerek felekezeti hovatartozásához viszonyítva is hasonló (noha azt a vallások viszonylagos területi homogeneitása is a homofília irányában befolyásolja).¹²

Mivel vizsgálataink során feltételeztük, hogy a tágabb ismeretségi körök politikai arculata a fentiekhez képest nyitottabb, ennek igazolására – ez esetben is egy meglévő generátortechnikához kapcsolódva, de annak jellegét itt már erősebben módosítva – egy új eljárást alakítottunk ki. Bár elvben a Lin-Dumin-féle foglalkozási pozíciógenerátor tetszőleges szociológiai pozícióhoz kapcsolódó ismeretség vizsgálatát teszi lehetővé, korábban ilyenre csak nagyon szűk körben, politikai kontaktusok vonatkozásában pedig egyáltalán nem került sor. A már említett 2003-as vizsgálat adott lehetőséget a pártgenerátoros technika kifejlesztésére a politikai gyenge kötések egy szélesebb körének vizsgálatára (ahol a megkérdezettek a korabeli parlamenti pártokra, s a nagyobb parlamenten kívüli pártokra vonatkozóan nyilatkoztak arról, hogy van-e az ismeretségi körükben támogatója az illető pártoknak). Ahogy a szűkebb networkre vonatkozóan, e tágabb vonatkozásban is körvonalazni lehetett ez utóbbi alapon a homofil és heterofil kapcsolati minták előfordulását.¹³

6. táblázat. Politikai homofília/heterofília a szűkebb kapcsolathálózaton és a tágabb ismeretségi körön belül, 2003 (%) (Forrás: Angelusz–Tardos 2005a)

	Szűkebb kapcsolathálózat	Tágabb ismeretség
Homofil jelleg (minden kapcsolat azonos pártból)	79	28
Politikai rokonság (a pártblokk más pártjai előfordulása)	6	18
Heterofil jelleg (ellentétes pártblokk előfordulása)	15	54
Összesen	100	100
N	1036	900

A tágabb kontaktusok, a mezoszintű nexusok megléte az esetek számottevő részében bizonyos kiegyenlítő vagy – az ilyen vonatkozásban a kapcsolathálózati irodalomban is gyakran használt „híd” metaforát alkalmazva – áthidaló szerepet játszik a politikai tömbök közti távolságok mérséklésében, a gyenge kötésű kapcsolatok társadalomintegratív szerepére utalva. Igaz – a táblázatról ez is leolvasható –, e heterofil jelleg itt sem egészen általános, és (a táblában ez már nem jelenik meg) ez utóbbi csoporton belül is lényeges különbséget tesz, hogy a különmű vagy rokon kapcsolatok csak a nagyobb pártokra, vagy a kisebbekre is kiterjednek-e.

A bevezető részben röviden szóltunk a kapcsolathálózati erőforrások társadalmi tőke jellegéről, és arról, hogy mennyiben beszélhetünk ilyen össze-

függésekben politikai tőke meglétéről. E téma kapcsán többek közt olyan kérdések is empirikus vizsgálat alapját képezhetik, hogy milyen kapcsolathálózati pozíciók, illetve milyen típusú networkkonfigurációk kedvezhetnek inkább a politikai aktivitás, befolyásgyakorlás, nyilvános szereplés meghatározott típusainak. Ez utóbbiak különböző válfajait tekintve, a szóban forgó tágabb ismeretségi körre vonatkozó politikai nexusdiverzitás a pártpreferenciához képest heterofil kapcsolatok esetenként igen jelentős szerepét, aktivitásnövelő potenciálját tapasztalhattuk.

7. táblázat. A politikai nexusdiverzitás és homofília/heterofília befolyása a politikai aktivitás, informális akaratkifejezés néhány elemére, 2003. Kategorialis regresszióelemzés – Optimal Scaling; béta-koeficiensek és importance-értékek (Forrás: Angelusz–Tardos 2005a)

	Politikai véleménynyilvánítás (nyilvános vitakészség)		Politikai vélemény-irányítás, tanácsadás (önbesorolás)		Demonstrációkban, protestációkban való részvétel		Média-aktivitás, véleménykifejezés	
	Béta	Imp	Béta	Imp	Béta	Imp	Béta	Imp
Iskolázottság	.07	.09	.11	.24	.19	.33	.11	.23
Vagyoni helyzet	.10	.14	.14	.33	.10	.16	.11	.23
Településtípus (község +)					-.13	.16	-.07	.10
Nem (nő: +)	-.16	.18	-.05	.04			-.04	.03
Életkor	-.06	.05			-.09	.07	-.10	.14
Politikai nexusdiverzitás (mezoszint)	.28	.54	.17	.42	.18	.27	.13	.27
Politikai heterofília (network mikroszint)	.13	.18	.11	.13	.13	.12	.07	.08
R ²	.18		.09		.19		.09	
N	1479		1479		1479		1479	

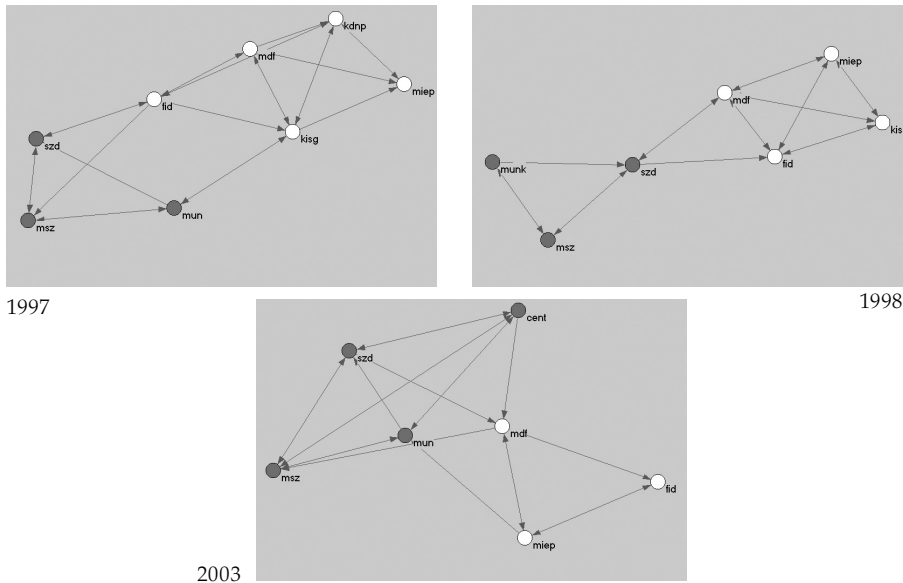
Egyértelmű a tapasztalat; a politikai nexusdiverzitás mutatója nemcsak minden vonatkozásban a nagyobb befolyás, a véleménynyilvánítási készség irányában hat, hanem összességében valamennyi egyéb változónál nagyobb, sőt abszolúte is jelentős mértékben hat ebben az irányban. De ezt az összefüggést erősíti – ha nem is ennyire pregnánsan – a mikrokörnyezet politikailag heterofil jellegével kapcsolatos hasonló tapasztalat is. A két tényező együttesen a társadalmi, gazdasági erőforrásokhoz hasonló erővel, esetenként még számottevőbben is befolyásolja a szóban forgó vélemény-, illetve magatartás-szindrómát.¹⁴ A szóban forgó nexusdiverzitás úgy is tekinthető, mint a politikai hézagok, illetve a strukturális hézagok betöltése, s a vele kapcsolatos bónuszok e sajátos brókertevékenység honoráriumaként is felfoghatók.

A fentiekben vázolt mikro- és mezoszintű vizsgálatokon felül egyfajta „makroszociometrikus” megközelítésként tekinthető az a párttáborok látens

viszonylatainak felderítésére irányuló elemzés, amelyet az egyes pártok iránti individuális (hétfokú szimpátia-hőmérőn alapuló) rokonszenv–ellenszenv-attitűdök alapján körvonalaztunk három időszakra vonatkozóan.

Technikailag nézve, valamennyi párt szavazótábora felől valamennyi párt irányába megállapíthatók a szóban forgó értékelési átlagok. Az így kialakuló mátrixot a várható értékhez viszonyítva egyfajta sztenderdizált formára hozzuk (ahol az 1 fölötti értékek fejeznek ki pozitív affiliációt, kétfajta viszonyítást is bekalkulálva: 1. a szavazók oldaláról nézve a saját átlagos értékeléseikhez képest, 2. az értékelt pártok oldaláról nézve az összes szavazó között megfigyelhető általános értékelésükhöz képest). Majd az így adódó mátrixadatokat egy következő lépésben 1 és 0 értékekre redukálva, a strukturális networkvizsgálat blokkmodell-elemzéseinek megfelelő adategyűttest visszük tovább különböző grafikus ábrázolások, illetve az egyes szavazótáborok strukturális pozícióját (így centralitásukat és strukturális autonómiájukat) körvonalazó további elemzések számára.

2. ábra. Pártok a politikai rokonszenv–ellenszenv értékelések által kirajzolt makromezőben (Pajek 1.0)

Az elmúlt három ciklust átfogva, a képek a viszonylagos stabilitás és a nem jelentéktelen változások párhuzamos érvényesülését sugallják. Viszonylagos stabilitásról beszélhetünk, amennyiben a különböző színhatásokkal is jelzett alaptömbök összetétele lényegében változatlan maradt. Azonban a módosulások is figyelmet érdemelnek. Így a Fidesz korábbi – jóllehet már a jobboldali tömbbe tagolt, de a másik blokk irányában és felől is virtuális száakkal ren-

delkező – centrális pozíciója a kormányra kerülést követően már blokkspecifikusabbá vált. Már 1998-tól megfigyelhető az MSZP és a Fidesz közti kapcsolat gyengülése, ebben a virtuális értelemben is egyre inkább megvalósuló eltávolodása, mely 2003-ra még pregnánsabbá vált. A másik oldalon az SZDSZ pozíciójában figyelhető meg bizonyos eltolódás ekkoriban a blokk-közi centralitás irányában. 2003-ra fontos változás a jobboldali tömb és az ezen belüli virtuális szálak számszerű csökkenése – az itt lezajlott belső koncentráció nyomán –, míg a másik oldal a korábbiakhoz képest új komponenssel bővült a Centrum Párt felől érkező, illetve felé tartó virtuális szálak alapján. A tömbön belüli kapcsolati sűrűség növekedése és az MSZP itt elfoglalt központi szerepe eredményezi a párt strukturális pozíciójának erősödését 2003-ban, a szóban forgó kölcsönös értékelések, virtuális kontaktusok alapján. Az MSZP mellett blokkhoz kötődő centralitásával szemben az MDF centralitás-adatai ugranak ki erre a legutolsó időszakra vonatkozóan, de míg az előbbi a tömbön belüli, az utóbbi a tömbök közötti (köztes-közvetítő) pozícióhoz kapcsolódott. A későbbiekben a DKMKA Választáskutatás Programja 2008-as és 2009-es panelhullámainak adatai alapján válik majd lehetővé az aktuális mintázatok felrajzolása.

Az itt jelzett makrohálózati megközelítés – amelyet a bevezetőben vázolt tipológia többdimenziós alsó térfeléhez, a személyes és a pártokban megtestesülő intézményes szint összekapcsolódásához sorolhatunk – támpontokat nyújthat az egyes pártok és blokkjaik vonzási és taszítási körének, belső kohéziós viszonylatainak és külső „szabad vegyértékeinek”, összességében koalíciós lehetőségeik és korlátjaik felismeréséhez. Az itteni megállapítások, csakúgy, mint a politikai homofília összességében stabilizálódott tendenciájáról, a tömbök hosszabb időn keresztül érvényesült szétválásáról előzőleg elmondottak, mind csak adalék a bal-jobb-törésvonal erősödéséhez, az ezzel kapcsolatos politikai polarizálódás folyamatához.¹⁵

Ezen a ponton térhetünk vissza a fejezet elején feltett kérdéshez: ahhoz a paradoxonhoz, hogy hogyan járhat együtt a politikai érdeklődésnek a másfél évtizeden keresztül tapasztalt mérséklődése a választási részvétel összességében tapasztalt fennmaradásával, sőt esetenként valamelyest még növekvő trendjével. Ahogy már előzőleg is utaltunk rá, a paradoxon feloldása a kapcsolathálózatokhoz köthető normatív nyomások környékén kereshető, ezeknek a nyomásoknak pedig az előzőekben vázolt polarizációs tendenciájával hozható összefüggésbe. Mint a Függelékben bemutatott 11. és 12. táblázatokból kiderül, az – egyébként inkább alacsony iskolázottságúakra jellemző – politikai homofília a pólusok felé hajló politikai attitűdökkel jár együtt, ez utóbbi pedig a politikai érdeklődés, illetve a részvételi hajlandóság magasabb fokával. Bár a politikai homofiliára vonatkozóan a 2003-as felvétel előtt nem volt kidolgozott index (és a 2009-es DKMKA MVP panelfelvételtől az eredmények ezután állnak csak rendelkezésre), nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy időben emelkedett az egynemű politikai környezetek előfordulása. Míg az érdeklődés

általános csökkenése önmagában véve a részvétel mérséklődése irányában hathatott, a tömbösödési folyamattal járó homofília és polarizáció ezt a hatást lényegében közömbösítette. Egy másik megközelítésből úgy tűnik tehát, hogy a politikai polarizáció az elmúlt másfél évtizedben egyszerre járt együtt a választási részvételre ösztönző, a mobilizálhatóság irányába ható tömbszerű ki-kristályosodással és a politikától való elidegenedés erősödő légkörével.

FÜGGELÉK

8. táblázat. A politikai érdeklődés iskolázottsági szint szerinti alakulása 1991 és 2008 között (0 és 100 közötti indexértékre vetítve, zárójelben a szóródással)¹⁶

Iskolai végzettség	1991 (Szonda Ipsos)	1994 (KKCS)	1997-98 (Szonda Ipsos)	2003 (DKMKA)	2008 (DKMKA)
Alsó szint ¹	34,0 (17,8)	37,0 (19,1)	29,3 (15,2)	27,3 (12,6)	27,3 (14,1)
Alsó közép	53,4 (17,1)	47,8 (19,5)	42,5 (17,3)	33,3 (15,0)	34,0 (14,6)
Közép	63,3 (17,2)	58,9 (17,2)	50,0 (18,0)	37,3 (15,0)	36,0 (15,6)
Felső szint	72,3 (14,9)	65,6 (15,2)	62,0 (18,2)	52,7 (18,0)	44,3 (17,3)
Diff. Felső-Alsó	38,3	29,6	32,7	30,3	17,0
Éta ²	,17	,10	,08	,06	,03
Felső szint-közép- érték (50)	+22,3	+15,6	+12,0	+2,7	-5,7
Relatív szórás					
Alsó szint	0,52	0,52	0,52	0,46	0,52
Alsó közép	0,32	0,41	0,41	0,45	0,43
Közép	0,27	0,29	0,36	0,40	0,43
Felső szint	0,21	0,23	0,29	0,34	0,39

9. táblázat. Társadalmi, demográfiai és politikai homofília Magyarországon, 1997–98 és 2003 (nominális asszociációs mutatók)

	1997-98 N=1800		2003 N=1500	
	Lambda (symm)	Phi	Lambda (symm)	Phi
Iskolázottság (4 kategória)	.21		.20	
Iskolázottság (2 kat.)		.46		.42
Életkor (4 kat.)	.18		.22	
Életkor (2 kat.)		.21		.23
Nem	.00	-,002	.00	-,009
Vallás (felekezet) (5 kat.)	.20		.16	
Párthovatartozás(4 kat.)	.45		.60	
Pártblokk-hovatartozás (2 kat.)		.61		.68

	1997-98 N=1800	2003 N=1500
Filterezett értékek		
A válaszadó iskolázottsága		
Max. 8 oszt.	.60	.72
Szakmunkás	.63	.70
Középiskola	.46	.64
Egyetem	.55	.72
	1997-98 N=1800	2003 N=1500
Életkora		
18–29 év	.61	.68
30–44	.56	.66
45–59	.55	.68
60 és fölötté	.57	.71
A válaszadó kapcsolata (viszonylata)		
Házastárs	.58	.71
Gyerek	.58	.70
Szülő	.56	.71
Testvér	.58	.72
Rokon	.56	.67
Barát	.55	.69
Munkatárs	.50	.69
Szomszéd	.40	.51
Ismerős	.26	.40

Forrás: Angelusz–Tardos, 2005a

10. táblázat. A bal–jobb skálán elfoglalt pozíciók megoszlása 1994-ben, 1998-ban és 2003-ban N=1000; 3000; 1500 (felnőtt népesség) (az érdemben válaszolók százalékában)

Bal–jobb, 10 fokú	1994. ápr. (MTA–ELTE KKCS)	1998. febr.– márc. (Szonda Ipsos)	2003. nov. (MVP PTP-felvétel)	2008. ápr. –jún. (MVP RK-felvétel)
Bal pólus(1+2)	9	9	17	14
3+4	26	23	16	17
Centrum (5+6)	47	45	33	28
7+8	13	16	19	24
Jobb pólus (9+10)	5	8	13	18
Összesen	100	100	100	100
Pólusok együtt	14	17	31	32
Hiányzó önbesorolás	15	27	20	18
Polarizációs (pólus/ centrum) index	.31	.39	.93	1.14

Forrás: Angelusz–Tardos, 2005a (az 1994 és 2003 közti adatokra vonatkozóan)

11. táblázat. A bal–jobb skálán elfoglalt pozíciók megoszlása és polarizációs index 2003-ban politikai homofília–heterofília szerint; DKMKA Politikai Tagolódás Projekt (az érdeemben válaszolók százalékában)

Bal–jobb, 10 fokú	Homofíl	Blokkszerű	Heterofíl
Bal pólus (1+2)	22	14	19
3+4	16	27	20
Centrum (5+6)	20	27	28
7+8	21	18	22
Jobb pólus (9+10)	21	14	11
Összesen	100	100	100
<i>Pólusok együtt</i>	43	28	30
Polarizációs (pólus/centrum) index	2.15	1.04	1.07
N	447	44	191

12. táblázat. Részvételi hajlandóság bal–jobb önbesorolás szerint, 2003 őszi 10-fokú skála, öt fokozatra összevonva, DKMKA Politikai Tagolódás Projekt N=1195, százalékban

		bal–jobb 5 fokozat					Total
		Bal (1,2)	Inkább bal (3,4)	Közép (5,6)	Inkább jobb (7,8)	Jobb (9,10)	
Ha most vasárnap lennének a választások, elmenne-e szavazni	biztosan elmenne	83,0%	72,3%	56,2%	77,2%	79,2%	70,7%
	valószínűleg elmenne	7,3%	14,1%	16,0%	10,3%	8,8%	12,1%
	valószínűleg nem menne el	3,4%	3,8%	8,4%	2,7%	1,3%	4,7%
	biztosan nem menne el	5,3%	9,4%	17,6%	8,0%	8,8%	11,0%
	nem tudja	1,0%	,5%	1,8%	1,8%	1,9%	1,4%
Total		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

JEGYZETEK

- ¹ A természettudományok felől kiinduló hálózatelméleti alapvetésekről lásd pl Newman-Watts-Barabasi (2006), vagy a magyar nyelven is hozzáférhető irodalomból Barabási (2003), Csermely (2006), vagy a Magyar Tudomány (természet- és társadalomtudományi diszciplínákat is átfogó 2006. novemberi különszámát).
- ² Lásd Angelusz-Tardos (2006).
- ³ A politikai hálózati irodalom ma már meglehetősen kiterjedtségét jól illusztrálja, hogy egy közel-múltbeli – tapasztalataink szerint akár a törzsirodalom néhány klasszikus darabját tekintve sem teljes – nemzetközi bibliográfia (Schneider et al 2007) 84 oldalt, és – igaz, átfedésekkel – több mint ezer tételt tartalmaz.

- ⁴ A Lin-Dumin technika foglalkozási pozíciókra (meghatározott foglalkozások körében regisztrált, többnyire lazább ismeretségekre) épül, azonban az alkalmazás más, például politikai jellegű ismeretségekre, különböző pártok támogatóihoz fűződő kapcsolatokra is kiterjeszhető (erre az egyik első ilyen példa Angelusz-Tardos 2005, amelynek eredményeiről ebben az áttekintésben is szó esik).
- ⁵ Újabb fejlemény az erőforrás-generátoros technika kifejlesztése (Snijders-van Gaag 2005), azonban korábban a reputációs módszer alkalmazása is (Laumann-Pappi 1976) is voltaképpen ebbe a körbe sorolható.
- A pozíciógenerátoros technika politikai vonatkozásban továbbfejlesztett változata a tágabb ismeretségi kör kapcsolataira vonatkozó pártgenerátor. Ennek korábbi változatáról lásd Angelusz-Tardos 2005a, illetve a szóban forgó kötet függelék L blokkjában szereplő kérdőív, újabb, immár mind a tágabb, mind a szűkebb kapcsolati kört bevonó verziójának kifejlesztéséről a jelen cikk további alfejezeteit.
- ⁶ A tágabb ismeretségi kör jellemzőire vonatkozó Lin-Dumin-féle foglalkozási pozíciógenerátoros technika alkalmazására a DKMKA Magyar Választáskutatás Program újabb ciklusának 2008-ban kezdődött longitudinális felvétel sorozat első tavalyi hullámában került sor, melynek eredményeiről előkészületben lévő kötetekben számolunk majd be (a 2008-as felvétel alaperedményeit lásd www.valasztaskutatas.hu).
- ⁷ E felvétel során egy kérdés a barátok számát tudakolta, egy másik kérdéscsoport pedig a releváns kapcsolatokhoz – rokonokhoz, barátokhoz, ismerősökhöz – fűződő segítség-nexus meglétéről, illetve a társas együttlét, vendégeskedés gyakorlatáról (a kifejezetten network-fókuszú kutatásokban is hangsúlyos két vonatkozásról) érdeklődött. A network-ellátottság indexét (egy ötfokú, a kapcsolatgazdától a periférikus helyzetig terjedő skálát) az említett a mutatókra alapoztuk
- ⁸ A kombinált index a fenti tényezők (másodlagos) főkomponens-elemzésének első rotátlan faktorára épült.
- ⁹ A körök mérete az egyes háztartás-családok központi vagy periférikus helyzetét jellemzi a településen belüli interakciók alapján, míg a színjelzés a participáció fokára utal: a fekete szín a magas, a fehér az alacsony részvételhez társul.
- ¹⁰ Az irodalom más számba vett tulajdonságok alapján is foglalkozik azzal a körülménnyel, hogy bizonyos percepciók torzítások – amelyet akár a szavazói viselkedés felidézésének retrospektív torzításához is hasonlíthatnánk – az észlelt homofília mértékét valamelyest felülbecsli. Ahogy azonban a korábbi pártpreferenciák utólagos felidézéséről sem mondhatunk le e körülmény miatt a vizsgálatok során, úgy ez a fajta torzítás sem vonja kétségbe a téma empirikus vizsgálatának indokoltságát, és a feltárt alaptendenciák, esetünkben a szóban forgó politikai egyneműsödés folyamatának stabilizálódását, némi erősödését.
- ¹¹ Azt, hogy a kisebb pártok hívei körében bizonyos fokig más a helyzet – a homofil kapcsolatok száma alapján véve az ún. mérethatás magyarázza (melynek a csoportközi interakcióban betöltött szerepével Blau foglalkozott hangsúlyosan). A kis csoportok esetében a csoporton belüli érintkezés pusztá valószínűsége (a formális matematikai esélyek szempontjából) kisebb, mint a nagyobb csoportok tagjai között, s ez világosan érvényre jut a szóban forgó összefüggések esetében is. Ami az utóbbiakra vonatkozó tendenciát illeti, ez már ellentmondásosabb (a balol-

dali blokk kis pártjai esetében a homofília általános tendenciáját követi, a jobboldali esetében már nem).

- ¹² A nemzetközi irodalomban rendelkezésre álló adatokat tekintve (így Marsden 1988) is hasonló a kép. Említettük, a politikai homofília empirikus kutatása aránylag csekély múltra tekint vissza, s az említett forrás is csupán iskolázottsági, életkori, nemi és felekezeti összehasonlításokat tesz lehetővé az Egyesült Államokra vonatkozóan. Míg az iskolázottságra és a nemre vonatkozó adatok (λ .07, illetve .18) lényegesen alacsonyabbak a politikai homofília hazai értékeinél, az életkori és a felekezeti asszociációs mutatók (λ .35 és .38) megközelítik azt. Egyedül az etnikai hovatartozás partnerek közötti szelektivitását tekintve tapasztaltak a fentiekhez hasonló értéket a nyolcvanas évek közepén az Egyesült Államokban (λ .59). (A csoportközi kapcsolatokra vonatkozó kutatások – így Blau-Schwartz 1984 – ugyancsak aláhúzták az etnikai tényező kitüntetett jelentőségét a partnerkapcsolatok amerikai szerveződésében.)
- ¹³ Ahogy az erős kötésű politikai homofília-heterofília esetében tettük, ide is kívánczik egy megjegyzés. Mivel már egyetlen más irányú politikai kapcsolat előfordulását a heterofília megnyilvánulásaként tekintettük, ez valamelyest növelte az ilyen típusú politikai kapcsolatok számba vett előfordulását. A tendencia jellegét mindez alapvetően azonban itt sem befolyásolja.
- ¹⁴ Megjegyezzük, hogy a politikai nexusdiverzitás tényezője nem csak a fentiekben jelzett közéleti-politikai aktivitás, hanem például a személyes keresetek terén is érvényesült az elvégzett többváltozós regresszioelemzések szerint (ahol az utóbbi a függő, az előbbi a független változók közt szerepelt). Legerősebben az az összefüggés a 45 éven felüli férfi keresőknél jelent meg, olyan közegben tehát, ahol a politikai kapcsolatok, intézményes erőforrások szerepe viszonylag jelentékeny (a 45 éven aluli korosztályon belül viszont már inkább a nők körében bizonyult számottevőnek a szóban forgó összefüggés).
- ¹⁵ Lásd az erre vonatkozó adatokat a 10-fokú bal-jobb skála szélső és középső pozícióira épülő index 1994 és 2008 közti adatai alapján a Függelék 10. táblázatában.
- ¹⁶ 1991 és 1997-8 között ötfokú, 2003 és 2008 között négyfokú skála alapján.
- ¹⁷ 1997-8 előtt 8 osztálynál kevesebb, utána max. 8 osztály.

IRODALOM

- Adamic, L. A. and N. Glance (2005): The Political Blogosphere and the 2004 U.S. Election: Divided They Blog; Annual Workshop on the Weblogging Ecosystem, WWW 2005, Japan.
- Angelusz R.–Tardos R. (2003): Miért mennek el mégis? *Századvég*, 18 (4): 3–31.
- (2004): A választási részvétel hazai atlaszához. In: Mészáros József–Szakadát István (szerk.): Magyarország politikai atlasza. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 2005. 67–82.
- (2005a): A választói tömbök rejtett hálózata. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 65–159.
- (2005b): Választási részvétel és politikai aktivitás. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, DKMKA. 323–384.

- (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó. 227–252.
- (2008): Assessing Social Capital and Attainment Dynamics – Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003 In: Lin, Nan–Bonnie Erickson (szerk.): *Social Capital. Advances in Research*. Oxford, Oxford University Press. 394–420.
- Baldassarri, B. and P. Bearman (2007) Dynamics of Political Polarization. *American Sociological Review*, Volume 72, Number 5 * October 2007 784–811.
- Barabási A.-L. (2003): *Behálózva – a hálózatok új tudománya*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Blau, P. M. (1960): Structural effects. *American Sociological Review*, 25 (April, 1960): 178–193.
- Blau, P. M. and J.E. Schwartz (1984): *Crosscutting social circles: testing a macrostructural theory of intergroup relations*. Orlando, Academic Press.
- Bourdieu, P. (1998): *Practical Reason: On the Theory of Action*. Cambridge, Polity Press.
- Breiger, R.L. (1991): A nemzetek közti gazdasági kapcsolatok struktúrái. In: Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, MKI 111–135
- Bruszt, L.–B. Vedres and D. Stark (2005): Shaping the Web of Civic Participation: Civil Society Websites in Eastern Europe. *Journal of Public Policy*, 25(1):149–163.
- Burris, V. (2005): Interlocking Directorates and Political Cohesion among Corporate Elites. *American Journal of Sociology*, November 111:249–283.
- Burt, R. S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Burt, Ronald S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action*. New York, Academic Press.
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of social theory*. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press.
- Csermely P. (2006): *A rejtett hálózatok ereje*. Budapest, Vince Kiadó.
- Csíte A. (2001): Europeanising Rural Hungary. Rural policy networks and policy representations of the countryside in Hungary in the 1990s, In: H. Tovey–M. Blanc eds.: *Food, Nature and Society: Rural Life in Late Modernity*. Institut National de la Recherche Agronomique, France. 253–273
- Csizmadia E. (2003): *A politika és az értelmiség*. Budapest, Századvég Kiadó
- Csizmadia Z. (2008): Kapcsolathálózatok és társadalmi „tőkék”. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában, In Némédi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, Napvilág Kiadó. 265–321
- Letenyei L. –Takács K. (2006): Az előzetes esélyek önerősítő vagy öncáfoló szerepe. Elemzés kísérletek és közvélemény-kutatási adatok segítségével, In: Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Mérésről mérésre. A választáskutatás módszertani kérdései*. Budapest, DKMKA, 293–314.
- Diani, M. and D. McAdam (2003): *Social movements and networks: Relational approaches to collective action*. N.Y., Oxford University Press.
- Emirbayer, M. (1997): Manifesto for a Relational Sociology. *The American Journal of Sociology*, Volume 103, Number. 2. 281–317.
- Fokasz N. (2004): *Istenek nélkül, Politikai táborok születése Görögországban*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fowler, J. H. (2005): Turnout in a Small World, in: Zuckerman, Alan: *Social Logic of Politics*, Philadelphia: Temple Univ. Press, 269–287

- Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91 (3): 481–510, November
- Huckfeldt R. and J. Sprague (1995): *Citizens, Politics and Social Communication: Information and Influence in an Election Campaign*. N.Y., Cambridge University Press
- Huckfeldt, R., P. E. Johnson and J. Sprague (2005): Individuals, Dyads and Networks: Autoregressive Patterns of Political Influence, in: A. S. Zuckerman ed. *Social Logic of Politics*. Philadelphia, Temple Univ. Press, 21-50.
- Ikeda, K. and T. Kobayashi (2008): Making democracy work via the functioning of heterogeneous personal networks: An empirical analysis based on a Japanese election study. (In) Ray-May Hsung, Nan Lin, & Ronald Breiger (Eds.): *Contexts of Social Capital: Social Networks in Markets, Communities and Families*. London: Taylor & Francis. 72–90.
- Kadushin, Ch. (1988): Kapcsolathálózatok a kultúra termelésében. *Szociológiai Figyelő*, 3. sz., 33–38.
- King, G., O. Rosen, M. A. Tanner and A. F. Wagner (2008): Ordinary Economic Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler. *The Journal of Economic History*, Cambridge University Press, vol. 68(04), 951–996.
- Kmetty Z.–Matics E. (2009): *Kivel beszélünk a politikáról? – A politikai diskurzus hálózatelemzési oldalról*. VI. Hungarian Sunbelt Conference for Social Network Analysis. Budapest, 2009. jún.
- Knoke, D. (1992): *Political Networks*. N.Y., Cambridge University Press.
- Knoke, D., F. U. Pappi, J. Broadbent and Y. Tsujinaka (1996): *Comparing Policy Networks: Labor Politics in the U.S., Germany, and Japan*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Krassa, M. (1991): Társadalmi csoportok, szelektív észlelés és magatartási fertőződés a közvéleményben. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Bp.: MKI 263–291.
- Kriesi, H., S. Adam and M. Jochum (2006): Comparative Analysis of Policy Networks in: Western Europe. *Journal of European Public Policy*, 13(3): 341–361.
- Kürtösi Zs. (2004): Nők a felsővezetésben: Hozhat-e újat a kapcsolathálózati megközelítés? *Szociológiai Szemle*, (2) 77–95
- Laumann, E. O. (1973): *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York, John Wiley.
- Laumann, E. O. and F. U. Pappi (1976): *Networks of Collective Action: A Perspective on Community Influence Systems*. New York, Academic Press.
- Laumann, E. C. and F. U. Pappi (1991): A közösség és az elit egymásra hatása In: Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, MKI 263–291.
- Lazarsfeld, P., B. Berelson, and H. Gaudet (1944): *The People's Choice*. New York, Columbia University Press.
- Lengyel Gy. (1993): *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Lin, N. and M. Dumin (1986): Access to Occupations through Social Ties. *Social Networks*, 8:365–85.
- Lup, O. (2006): *Whose Influence Matters? An analysis of the political relevance of personal networks in Hungary*. ECPR workshop 23: *The Role of Political Discussion In Modern Democracies*. Nicosia, Cyprus, April 2006.

- M. Newman, D. Watts, and A.-L. Barabási (2006): *The Structure and Dynamics of Networks* Princeton. Princeton Univ. Press.
- Marsden, P.V. (1988): Homogeneity in confiding relations. *Social Networks*, 10: 57–76.
- McAllister, L. and C. S. Fischer (1978): A Procedure for Surveying Personal Networks. *Sociological Methods and Research*, 7, (2): 131–148.
- Mizruchi, M. (1992): *The Structure of Corporate Political Action: Interfirm Relationships and Their Consequences*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Moreno, J. L. (1934): *Who shall survive? Foundations of sociometry, group psychotherapy and sociodrama*. New York, Beacon House.
- Pálné Kovács I., Futó P., Fleischer T. (2003): Governance in regional and environmental policies in Hungary: challenges of Europeanisation and adaptation. In: Paraskevopoulos-Getimis-Rees (eds): *Adapting to EU Multi-Level Governance*. Aldershot, Ashgate, 107–135
- Pappi, F.-U (1991): A kispolgárság és az új középosztály. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Bp.: MKI 92–110
- Putnam, R. D., R. Leonardi and R. Y. Nanetti (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.
- Rigler András–Bartha Eszter (2006): Diffúziós modellek és szimulációs eljárások a pártok választási mozgósításának vizsgálatában In: Angelusz R. –Tardos R. (szerk.): *Mérésről mérésre. A választáskutatás módszertani kérdései*. Budapest, DKMKA 315–340.
- Rogers, E. –Kincaid, D. L. 1981. *Communication Networks: Toward a New Paradigm for research*. New York, Free Press.
- Sampson, R. J., D. McAdam, H. MacIndoe and S. Weffer-Elizondo (2005): Civil Society Reconsidered: The Durable Nature and Community Structure of Collective Action. *The American Journal of Sociology*, 111 (3): 673–715.
- Schneider V., A. Lang, Ph. Leifeld, B. Gundelach, (2007): *Political Networks – A Structured Bibliography*. Konstanz, Universitaet Konstanz (epaper)
- Scott, J. and C. Griff (1985): *Directors of Industry: The British Corporate Network, 1904–1976*. Cambridge, Polity Press.
- Sik E. (1990): Networks to Cope with Crisis. The Case of Transylvanian Refugees in Contemporary Hungary. *Innovation*, Vol. 3., No. 4., 729–748.
- Stokman, F. N., R. van Oosten (1994): The Exchange Of Voting Positions: An Object-Oriented Model of Policy Networks. In: B B. de Mesquita and F. N. Stokman (eds): *European Community Decision Making: Models, Applications, and Comparisons*. New Haven, Yale.
- Szántó Z., Janky B. (2007): Az InvesTel története (1991-98). Szervezettörténeti leírás. In: Szántó Z. –Vedres B.(szerk): *Kapcsolathálók, szervezeti kultúra, pénzügyi teljesítmény. Szervezetszociológiai tanulmányok a magyar távközlésfejlesztés finanszírozásáról*. Budapest, AULA, 7–31.
- Tóth I. J. (2002): Szisztematikus eltérések a pártpreferencia-vizsgálatok eredményeiben. In: Kolo-si,T– Tóth I. Gy. –Vukovich, Gy. (szerk.):*Társadalmi Riport (2002)*, Budapest,Tárki, 368–384.
- Useem, M. (1984): *The Inner Circle*. New York, Oxford University Press.
- Van der Gaag, M. P. J., T. A. B. Snijders (2005): The Resource Generator: measurement of individual social capital with concrete items. *Social Networks*, 27:1–29.

- Vedres B. (1997): Bank és hatalom. A bankok helye a magyar nagyvállalatok kapcsolathálójában. *Szociológiai Szemle*, 1997/2, 101–123.
- Vedres B. (2006): Politikusok a magyar nagyvállalatok hálózatában 1987–2001 között. *Magyar Tudomány*, (11) 1339–1344.
- Verba, S., K. L. Schlozman and N. Burns (2005): Family Ties: Understanding the Intragenerational Transmission of Political Participation. in Zuckerman, A. ed.: *Social Logic of Politics*, Philadelphia, Temple Univ. Press, 95–114
- Woolcock, M. (1998): Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27,2, 151–208
- Zuckerman, A. S. (2005): *The Social Logic of Politics*. Philadelphia, Temple Univ. Press.